

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ  
УНІВЕРСИТЕТ**

## **К О Н С П Е К Т   Л Е К Ц І Й**

**З КУРСУ “СОЦІОЛОГІЯ”  
(МОДУЛЬ ІІІ)**

**для студентів усіх спеціальностей денної і  
заочної форм навчання**

Затверджено на засіданні кафедри  
соціології праці та управління.  
Протокол № \_\_ від \_\_\_\_\_ 2008

Дніпропетровськ  
УДХТУ-2008

Конспект лекцій з курсу “Соціологія” (Модуль III) для студентів усіх спеціальностей денної і заочної форм навчання / Укл.: Л.Г. Московських, В.Б.Мягих

**Укладачі:** Л.Г. Московських, кандидат філософських наук  
В.Б. Мягих, кандидат соціологічних наук

**Відповідальний за випуск:** Л.Г. Московських, кандидат філософських наук

### **Навчальне видання**

Конспект лекцій з курсу “Соціологія”  
(модуль III)  
для студентів усіх спеціальностей денної і  
заочної форм навчання

**Укладачі:** МОСКОВСЬКИХ Людмила Григорівна  
МЯГИХ Вероніка Борисівна

Редактор Л.М.Тонкошкур  
Коректор Л.Я.Гоцунова

Підписано до друку . Формат 60x84 1/16. Папір ксерокс. Друк різнограф.  
Усовно-друк. арк. Облік .- вид.арк. Тираж 100 прим. Зам. №  
Свідоцтво ДК № 303 від 27.12.2000.

---

УДХТУ, 49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 8.

---

Видавничо-поліграфічний комплекс ІнКомЦентру

## ТЕМА 11. СУТНІСТЬ, МЕТОДИ ТА ТЕХНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

### Соціологічне дослідження: поняття, функції, види

**Соціологічне дослідження** – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

У сучасній соціологічній літературі виділяють такі найважливіші функції соціологічного дослідження: пізнавальну, методологічну, практичну, інформаційну, управлінську.

**Пізнавальна функція** полягає в тому, що соціологічні дослідження відкривають нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дають змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток.

**Методологічна функція** забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку, соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів.

**Практична функція** полягає у виробленні практичних заходів з вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами.

**Інформаційна функція** сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності.

**Управлінська функція** забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

**1. Підготовчий.** Полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо;

**2. Збір первинної соціологічної інформації.** Відбувається він за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту;

**3. Упорядкування та обробка зібраної інформації;**

#### **4. Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.**

Специфіка кожного з етапів залежить від конкретного виду соціологічного дослідження, які виділяють залежно від узятих за основу критеріїв, найважливішими з яких є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

**За метою** виокремлюють:

- *фундаментальні дослідження*, спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням найскладніших проблем суспільства,;
- *прикладні дослідження*, націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення певних соціальних проблем.

**За глибиною аналізу** виділяють:

- *пошукові дослідження*. За своїми параметрами вони є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належать до мало або взагалі невивчених. Охоплюють невеликі сукупності, мають спрощені програму та інструментарій.
- *описові дослідження*. Покликані створити відносно цілісну уяву про досліджувані явища, процеси. Проводять відповідно до повної програми, застосовуючи чіткий, детально опрацьований інструментарій, здебільшого тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика спільнота людей, з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками.
- *аналітичні дослідження*. Полягають не тільки в описуванні соціальних явищ та їх компонентів, а й у встановленні причин їх виникнення, механізмів функціонування, виокремленні факторів, що забезпечують їх. Саме аналітичні дослідження мають найбільш значну наукову і практичну цінність.

**За методом**, застосовуваним у соціологічному дослідженні, виокремлюють *опитування і аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент*.

**За затратами часу** виділяють *довгострокові* (терміни проведення – від 3-х років і більше), *середньострокові* (від 6 місяців до 3 років), *короткострокові* (від 2 до 6 місяців) та *експрес-дослідження* (від 1–2 тижнів до 1–2 місяців).

**Зважаючи на тип відносин між замовником і виконавцем**, соціологічні дослідження бувають *держбюджетними* (дослідження виконують на замовлення державних установ, оплачуються ними) і *госпрозрахунковими* (на замовлення окремих підприємств, організацій, фірм, які й оплачують їх виконання).

**Залежно від способу дослідження об'єкта ( у статистиці чи динаміці)**, виділяють *разове і повторне соціологічне дослідження*. Разове дослідження інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент

дослідження, відображає, так би мовити, "моментальний зріз" соціального явища. Повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють *панельні* (досліджують зміни одного й того самого об'єкта у продовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), *трендові* (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), *когортні* (досліджують специфічні соціальні сукупності – когорти – у продовж певного часу).

**Щодо об'єкта пізнання, сфери дійсності**, то виокремлюють соціологічні дослідження у сфері управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, політики, культури, охорони здоров'я тощо.

**За системою вибору одиниць об'єкта**, соціологічні дослідження поділяються на *монографічні, суцільні та вибіркові*. *Монографічні дослідження* спрямовані на вивчення певного соціального явища, або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У *суцільних дослідженнях* обстежують всі, без винятку, одиниці об'єкта. У *вибіркових дослідженнях* обстежують не всі одиниці, сукупність яких складає об'єкт дослідження, а лише їх частину. Вибіркове дослідження покликане, щоб на підставі певної кількості обстежених одиниць об'єкта скласти висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Ще одним видом соціологічних досліджень є *пілотажні (пробні)* дослідження, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур аналізу документів тощо), а також внести необхідні корективи у нього.

### **Програма соціологічного дослідження та її компоненти**

Кожне соціологічне дослідження починається з із з'ясування намірів і мети замовника, уточнення теми дослідження, визначення термінів і витрат, пов'язаних з ними, з'ясування фінансових, матеріально-технічних аспектів справи. Після цього настає безпосередня дослідницька робота, початок якої пов'язаний зі створенням програми.

**Програма соціологічного дослідження** – є науковим документом, що містить схему логічно обґрунтованого переходу від загальних теоретичних уявлень про досліджуване соціальне явище процес, до використання інструментарію і виконання дослідницьких процедур (збирання, обробки та аналізу інформації).

Оскільки програма визначає стратегію майбутнього дослідження, то вона надає досліднику змогу заздалегідь побачити дослідження в цілому, спрогнозувати його результативність. Вона виконує *методологічну, методичну, організаційну* функції. Їх реалізація впливає на структуру програми, яка складається з методологічної та методичної частин.

**Методологічна частина** програми включає такі компоненти:

- формулювання та обґрунтування проблеми;
- розробка мети і завдань дослідження;
- визначення об'єкта і предмета дослідження;
- системний аналіз об'єкта дослідження;
- формулювання робочих гіпотез дослідження;
- інтерпретація та операціоналізація основних понять дослідження.

**Методична частина** програми передбачає:

- розробку стратегічного плану дослідження;
- визначення досліджуваної сукупності, розробка вибірки дослідження;
- вибір і опис методів збирання первинної соціологічної інформації (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент);
- обґрунтування логіки аналізу та інтерпретація зібраної первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм;
- описання схеми аналізу отриманих даних.

Початок створення програми полягає в окресленні проблеми дослідження, визначення предмета і мети дослідження. Предметом соціологічного дослідження завжди є реальні життєві протиріччя, які складають проблемну соціальну ситуацію, для вирішення якої необхідна правдива, оперативна, науково обґрунтована інформація.

**Соціальна проблема** – це суперечлива ситуація реального життя, що має масовий характер і стосується інтересів соціальних спільнот, груп.

Соціологія використовує різноманітні підходи до визначення типу соціальної проблеми, беручи за основу мету дослідження, носія проблеми, масштаби її поширення, час дії.

Відповідно до **мети** виокремлюють *гносеологічні* (спричинені нестачею інформації про стан, тенденції функціонування соціального об'єкта) і *предметні* (це протиріччя, зумовлені соціальних спільнот, інститутів, які дестабілізують їхню життєдіяльність і стимулюють до активних дій) проблеми.

**За носіями** виділяють такі види соціальних проблем: проблеми окремих соціальних груп (соціально-демографічних, національних, професійних, політичних та інших), проблеми соціальних інститутів, конкретних виробничих підприємств, державних закладів та установ, закладів освіти, організацій тощо.

**Згідно з масштабами поширеності** соціальні проблеми можуть бути *державними, регіональними, локальними, відповідно до часу дії – нетривалими і довготривалими*.

Для того, щоб сформулювати соціальну проблему, необхідно:

- на підставі аналізу документів замовника скласти уявлення про реальну проблемну ситуацію;
- провести розмову з керівниками і працівниками організації – замовника, з метою отримання додаткової інформації щодо проблемної ситуації;

- проаналізувати наукову літературу, статистичні матеріали, дані інших досліджень (соціологічних, економічних, політологічних тощо) для остаточного завершення інформаційного пошуку.

Необхідно розрізняти *проблеми соціальні й наукові*. Соціальна проблема – це життєве протиріччя, яке потребує вирішення. Неможливість вирішення соціальної проблеми існуючими засобами і методами змушує вдатися до наукового пізнання. *Наукова проблема* повинна більш-менш точно відобразити проблемну соціальну ситуацію. З'ясування власне наукової проблеми дає змогу зафіксувати, з одного боку, наявність соціальної проблеми, а з іншого – відсутність або застарілість шляхів, способів її вирішення.

**Об'єкт соціологічного дослідження** – те, на що спрямований процес пізнання (індивіди, соціальні інститути, їх діяльність, умови цієї діяльності, соціальні явища і процеси тощо). Він існує в соціальній реальності незалежно від дослідника.

**Предмет соціологічного дослідження** - найбільш значимі з теоретичної або практичної точки зору певні особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити. Він має штучне походження, оскільки формулюється дослідником відповідно до мети і завдань дослідження.

У реальному соціологічному дослідженні визначення проблеми, об'єкта і предмета іноді зумовлює певні складнощі. Тому програма дослідження обов'язково передбачає *системний аналіз об'єкта*, основною метою якого є побудова гіпотетичної (концептуальної) моделі об'єкта з урахуванням комплексу його елементів, зовнішніх і внутрішніх зв'язків. Такий аналіз об'єкта дослідження дає змогу: 1) зафіксувати його складові зовнішні та внутрішні зв'язки; 2) описати механізм його функціонування і розвитку; 3) встановити головні і другорядні чинники, що визначають цей механізм; 4) конкретизувати проблемну ситуацію; 5) з'ясувати предмет дослідження; 6) визначити й проінтерпретувати основні поняття дослідження; 7) розробити робочі гіпотези; 8) виокремити категорії та одиниці аналізу.

**Мета і завдання соціологічного дослідження.** Мета соціологічного дослідження містить в собі відповідь на питання, для чого воно проводиться, орієнтує на кінцевий результат, визначає логіку і спрямованість завдань, упорядкує різноманітні дослідницькі процедури. Оскільки мета дослідження має узагальнений вигляд, для її досягнення треба розробити завдання.

**Завдання соціологічного дослідження** – це логічно сформульовані настанови, вказівки, що конкретизують поставлену мету, яких забезпечить її реалізацію. Завдання соціологічного дослідження поділяють на головні, (передбачають пошук відповідей на головне запитання, безпосередньо пов'язане з розв'язанням поставленої проблеми), часткові (виникають у процесі вирішення головних завдань, впливають з них і також спрямовані на розв'язання проблеми) і додаткові (можуть бути логічно не зв'язаними з метою

дослідження, виникають у разі необхідності вирішення якихось додаткових питань, наприклад, методичних).

**Теоретична та емпірична інтерпретація понять.** З'ясовуючи сутність предмета соціологічного аналізу, дослідник використовує поняття, які є ключовими у теоретичному опрацюванні соціальних явищ і процесів. При цьому важливе значення має їх чітке, одностайне розуміння і використання у продовж усього дослідження. У жодному разі не можна допустити розпливчатого формулювання, використання у різних контекстах, наявності кількох визначень, оскільки це може унеможливити зіставлення теоретичних положень з емпіричними даними, перевірку (підтвердження або спростування) розроблених гіпотез, аналіз первинних даних. Завдання науковця полягає в розкритті, поясненні, тлумаченні, фіксації змісту необхідних понять відповідно з концепцією дослідження. За необхідністю використання авторського поняття, слід зазначити, на підставі чого воно сформульоване, які правила при цьому були застосовані. Дана процедура має назву *теоретична інтерпретація*.

Пошук емпіричних значень поняття у термінах, які пояснюють його зміст і важливі підчас конкретного дослідження, називають *емпіричною інтерпретацією*, а визначення поняття, через фіксацію емпіричних ознак називають *операційним визначенням*. Отже головним завданням емпіричної інтерпретації є поступове зведення складних теоретичних понять, якими оперує соціологія, і які найчастіше із-за своєї складності не сприймаються респондентами до відносно простих емпіричних характеристик, які відображають його сутність і можуть бути задіяні для збирання первинної соціологічної інформації. Ця соціологічна процедура передбачає такі послідовні операції:

1. Аналіз наукової літератури, пошук теоретичних визначень поняття, яке належить інтерпретувати, з'ясування сутності, створення його цілісного образу.
2. Визначення якостей, характеристик поняття і систематизація найважливіших ознак досліджуваного цілісного образу.
3. Вибір прямих показників для кожної з визначених характеристик, що дає змогу їх зафіксувати і побудувати так звані *індикатори* (найпростіші показники), які можна використати потім в інструментарії соціологічного дослідження.

Аналізуючи отриману підчас дослідження інформацію, дослідник проводить зворотну соціологічну процедуру (послідовно аналізуючи значення індикаторів, він поступово повертається на рівень теоретичних понять і робить висновки щодо досліджуваної проблеми).

### **Розробка і перевірка робочих гіпотез.**

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта. Головна її функція полягає в отриманні нового знання, яке збагачує уявлення



про досліджувану проблему. У соціологічному дослідженні застосовують різноманітні види гіпотез. **За змістом** виокремлюють гіпотези *описові* (містять припущення про фактичний стан об'єкта, його функціонування), *пояснюючі* (орієнтовані на встановлення причин, чинників, що пояснюють механізми функціонування об'єкта), *прогнозні* (передбачають тенденції та напрями функціонування і розвитку об'єкта).

**За рівнем аналізу** гіпотези бувають *теоретичні* (існують у формі теоретичних припущень), *статистичні* (формулюються як система показників й індексів статистики), *емпіричні* (постають як операційні поняття, індекси, показники).

**З огляду на завдання** дослідження виокремлюють *основні та другорядні* гіпотези. Крім того, гіпотези бувають *первинні* (робочі гіпотези, які висуваються у ході розробки програми дослідження), та *вторинні* (виробляють замість первинних, якщо ті не підтверджуються під час дослідження).

Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки у процесі попереднього системного аналізу досліджуваного об'єкта. Під час соціологічного дослідження вона може бути підтвердженою або спростованою. Перевірка робочих гіпотез можлива тільки за умови, що всі поняття і терміни, за допомогою яких вона сформульована, пройдуть теоретичну та емпіричну інтерпретацію, будуть визначені за допомогою індикаторів і знайдуть своє місце в соціологічному інструментарії.

**Розробка стратегічного плану дослідження.** Відповідно до мети і завдань дослідження, обізнаності щодо досліджуваного об'єкта виробляють конкретну стратегію пошуку – **план соціологічного дослідження** (*пошуковий, описовий, експериментальний*), який визначає послідовність, спрямованість операцій на досягнення поставленої мети.

**Пошуковий план** використовують за відсутністю чіткого уявлення щодо проблеми або об'єкта дослідження. Головна мета його полягає в націлені роботи дослідника, з'ясуванні проблемної ситуації, визначенні контурів об'єкта дослідження, формулювання мети, завдання, вироблення гіпотез. Пошуковий план передбачає такі головні етапи роботи: вивчення наукової літератури, документів (допомагає скласти загальне уявлення про досліджувану проблему); опитування експертів (сприяє доповненню і уточненню проблеми, формулюванню первинних гіпотез); проведення спостережень (визначає формулювання проблемної ситуації і вироблення гіпотез).

**Описовий план.** До нього вдаються, коли наукові знання дають змогу дослідникові визначити об'єкт дослідження, сформулювати описову гіпотезу. Мета такого плану – перевірити цю гіпотезу, отримати кількісно-якісні характеристики досліджуваного об'єкта. Описовий план передбачає, окрім процедур, які використовуються при розробці пошукового плану (вивчення наукової літератури, опитування експертів, проведення спостережень),

застосування додаткових дослідницьких засобів (проведення соціологічного дослідження, статистичний аналіз отриманих даних).

**Експериментальний план.** Він є ефективним тоді, коли знань про об'єкт дослідження достатньо для формулювання пояснюючої гіпотези. Мета цього плану полягає у встановленні механізмів функціонування і розвитку об'єкта.

**Розробка методичного плану дослідження.** Методична частина програми має на меті організацію і впорядкування методів збирання, аналізу первинної соціологічної інформації, описання методичних і технічних прийомів, які використовуватимуться для здобуття соціологічної інформації, необхідної для перевірки загальної концепції дослідження. При цьому найчастіше застосовуються такі терміни: первинна соціологічна інформація, метод, методика, техніка, процедура.

**Первинна соціологічна інформація** – дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню відповіді респондентів, нотатки спостерігача у картках спостереження, матеріали, здобуті внаслідок аналізу документів, цифровий матеріал тощо.

**Метод** – головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

**Методика** – послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних з конкретним методом.

**Техніка** – сукупність спеціальних прийомів для ефективного використання певного методу. Передбачає прийоми, які сприяють підвищенню надійності первинної інформації, проведення за потреби якісного і кількісного вирівнювання (ремонт) вибірки.

**Процедура** – загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.

Оскільки соціологічне дослідження охоплює значну кількість операцій, конкретних процедур, специфічних технологій, важливо, щоб усі вони були чітко визначені, детально описані, логічно взаємопов'язані. Цьому сприяє *робочий план*, який розробляють поряд з програмою та організаційно-методичним планом соціологічного дослідження. Завдання його полягає у впорядкуванні відповідно до програми основних етапів, термінів дослідження, використання матеріальних і людських ресурсів. Робочий план включає такі види робіт з встановленням термінів і відповідальних за їх виконання :

- обговорення і затвердження програми та інструментарію дослідження;
- розробка проекту вибірки і схеми її коригування;
- складання інструкцій для групи, яка збиратиме первинну інформацію;
- проведення пілотного (пробного) дослідження, спрямованого на опанування методики збору первинних даних, випробування розробленого інструментарію;
- аналіз результатів пілотного (пробного) дослідження, внесення за його результатами коректив у програму, методичні документи та інструментарій;

- тиражування методичного матеріалу та інструментарію для проведення масового збирання соціологічної інформації;
- формування групи збирання первинної інформації та проведення відповідного інструктажу;
- проведення польового дослідження, для отримання первинних даних; перевірка зібраного матеріалу, редагування, кодування тощо;
- введення первинної інформації до ЕОМ та її обробка;
- побудова таблиць, проведення математичних обчислень, перевірка гіпотез, проведення математичних розрахунків із застосуванням різних видів аналізу – регресійного, факторного, кластерного тощо;
- аналіз результатів дослідження і підготовка попереднього звіту;
- доопрацювання і затвердження остаточного звіту про дослідження, впровадження вироблених рекомендацій.

### **Вибірка у соціологічному дослідженні**

**Поняття вибірки.** У практиці емпіричних соціологічних досліджень, якщо об'єкт дослідження кількісно не дуже великий (не перевищує 300–500 одиниць) можна вдатися до суцільного обстеження, опитавши всіх респондентів або проаналізувавши всі номери визначених часописів тощо.

Але соціологія найчастіше має справу з великими масивами людей, носіями певних характерних ознак, учасниками різноманітних соціальних процесів. Об'єктом досліджень можуть бути десятки і сотні тисяч людей, що мешкають у регіонах, містах, областях; багатотисячні колективи промислових підприємств, організацій; великі соціальні спільноти: підприємці, молодь, студентство, жіноцтво, діти тощо. Зрозуміло, що суцільні обстеження за таких обставин неможливі (виняток становлять суцільні дослідження, використовувані під час перепису населення, проведення референдумів). Тому найчастіше вдаються до вибіркового методу, теорія якого ґрунтується на досягненнях математичної статистики.

**Вибірковий метод** – це науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини. Використання методу вибірки передбачає опанування таких понять, як “генеральна сукупність”, “вибіркова сукупність”, “одиниця відбору”, “одиниця спостереження”, “репрезентативність”, “помилка репрезентативності” тощо.

**Генеральна сукупність** – обмежений територіально і в часі об'єкт дослідження. **Вибіркова сукупність** – певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності, яка виступає мікромоделлю генеральної сукупності. Її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками.

**Одиниця відбору** – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки (поселення, підприємства, різноманітні спільноти). **Одиниці спостереження** – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню (окремі індивіди, соціальні групи).

Для побудови вибірки конкретного соціологічного дослідження потрібно попередньо оцінити якість вибірки (визначити ймовірність і ступінь точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність). Визначення якості вибірки означає оцінку її на предмет репрезентативності щодо всього об'єкта дослідження.

**Репрезентативність вибірки** – властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності. Зрозуміло, що вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність, тому вона завжди матиме певні відхилення від неї.

**Помилка репрезентативності** – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності. Чим більша величина цих відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, тим нижча якість отриманих даних. Головне завдання на цьому етапі соціологічного дослідження – врахувати помилку репрезентативності під час інтерпретації та узагальнення результатів дослідження, проведеного із застосуванням вибіркового методу.

Перед тим, як обрати тип вибірки, що застосовуватиметься у дослідженні, визначаються щодо методу (імовірнісний або цілеспрямований) відбору одиниць аналізу.

**Імовірнісний (стохастичний, випадковий) метод.** Передбачає випадковий відбір одиниць аналізу, згідно з яким кожна одиниця генеральної сукупності має однакову можливість потрапити до вибіркової сукупності. Він покладений в основу таких типів вибірки, як *випадкова та механічна*.

Випадкова вибірка є досить поширеною в соціологічних дослідженнях. Сутність її полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності, наприклад, працівники підприємства фіксують на картках, використовуючи їх прізвища або спеціальні кодувальні номери. Перемішавши картки у барабані, вибирають необхідну їх кількість. Для великих генеральних сукупностей застосовують вибірку, яка передбачає, що всі елементи генеральної сукупності утворюють єдиний список і з нього через рівні інтервали відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності. Крок відбору визначають за допомогою спеціальної формули:

$$K=N : n ,$$

де  $K$  – крок відбору,  $N$  – величина генеральної сукупності,  $n$  – величина вибіркової сукупності.

Поширеною є стратифікаційна (районована) вибірка, побудова якої пов'язана з поняттям “районування генеральної сукупності”. **Районування**

**генеральної сукупності** – процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження. Стратифікаційна (районована) вибірка передбачає попереднє групування одиниць генеральної сукупності за певними критеріями, які з одного боку повинні справляти вплив на досліджуване явище, з другого, одиниці сукупності повинні істотно різнитися.

“Гніздова” вибірка є протилежною до районованої. У ній за одиницю відбору для суцільного обстеження беруть групи, колективи. Якщо при районуванні дослідник виокремлює різнотипні підсукупності, то при гніздовій вибірці генеральну сукупність розбивають на однотипні групи (“гнізда”), в середині яких містяться різнорідні одиниці спостереження. Наприклад, досліджуючи колективи навчальних закладів, за одиницю можна взяти певні учнівські класи, студентські групи тощо.

Застосовуючи цей метод, дослідник повинен враховувати, що всі одиниці генеральної сукупності мають бути розподілені між гніздами, основні характеристики гнізд мусять бути максимально ідентичними за заданими параметрами.

*Серійну вибірку* використовують, маючи змогу розбити генеральну сукупність на однорідні частини (серії) за певними ознаками. Вважаючи серією сукупність статистично відмінних одиниць, дослідник може будувати вибірку з урахуванням детальних ознак структурної організації об'єкта. З кожної серії (пропорційно кількості елементів у ній) відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності.

Поряд з імовірнісним підходом до побудови вибірки використовують **цілеспрямований** підхід, який не передбачає використання правил теорії ймовірності. Він складає основу квотної та стихійної вибірок.

*Квотна вибірка* застосовується тоді, коли до початку дослідження відомі статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Це дає змогу побудувати вибірку сукупність, відтворивши найважливіші пропорції генеральної сукупності, а на підставі цих пропорцій розрахувати відповідні квоти. Інформацію, яка утворює квоти, одержують з документів державної чи відомчої статистики. Найчастіше використовують показники за статтю, віком, освітою, типом поселення тощо.

Прикладом *стихійної вибірки* є поштове опитування читачів періодичного видання, опитування першого зустрічного журналістами на вулицях міст, метод "снігової кулі". Цей метод використовують, коли потрібно опитати декілька сот представників громадських організацій, знаючи, наприклад, лише 10 з них. Тоді інших респондентів шукають за допомогою цих 10, якщо кожен з них погодиться повідомити додатково про своїх знайомих, які належать до цих організацій, а ті повідомлять про своїх знайомих. Наслідком цього буде збільшення кількості людей, яких можна буде опитати, тобто вибірка формується поступова, як "снігова куля".

## Запитання для самоперевірки

1. Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного українського соціуму?
2. Назвіть етапи проведення соціологічного дослідження та проаналізуйте їх з боку послідовності, призначення, змісту, особливостей здійснення.
3. Назвіть види соціологічного дослідження, поясніть доцільність їх застосування у вивченні соціальної реальності.
4. Визначте, яке місце займає програма соціологічного дослідження у його підготовці, організації і проведенні?
5. Назвіть основні компоненти програми соціологічного дослідження і дайте їм змістовну характеристику.
6. Поясніть, що таке вибірковий метод, які поняття його характеризують?
7. Назвіть основні типи вибірок, наведіть загальну характеристику.

## ТЕМА XX МЕТОДИ ЗБОРУ ПЕРВИННОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

### 1. Опитування як метод збору соціологічної інформації

**Опитування** — метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані соціологом запитання, які впливають з цілей і завдань дослідження.

За допомогою опитування можна одержати інформацію, яка не завжди знаходить відображення в документальних джерелах чи доступна прямому спостереженню. До опитування вдаються, коли необхідним, а часто і єдиним джерелом інформації є людина — безпосередній учасник, представник, носій досліджуваних явища чи процесу. Вербальна (словесна) інформація, одержана завдяки цьому методу, значно багатша, ніж невербальна. Вона легше піддається кількісному опрацюванню та аналізу, що дає змогу широко використовувати для цього обчислювальну техніку. Перевагою методу опитування є також його універсальність, оскільки під час опитування водночас реєструють і мотиви діяльності індивідів, і результати цієї діяльності. Усе це забезпечує опитуванню пріоритет перед методом спостереження, або методом аналізу документів.

Плануючи збір інформації методом опитування, соціолог має врахувати умови, які можуть впливати на її якість. Однак зважити на обставини практично неможливо. Ті умови, які не взяті до уваги є випадковими чинниками. Наприклад, такими можуть стати місце і обставини проведення опитування. Ступінь незалежності інформації від впливу випадкових чинників, тобто її

стійкість, називається *надійністю інформації*. Отже, вона залежить від здатності суб'єкта давати одні й ті ж відповіді на одні й ті самі запитання і визначається незмінністю цих запитань і варіантів відповіді на них для всієї обраної сукупності респондентів або кожної з її груп.

Для підвищення надійності інформації соціолог повинен підтримувати у незмінному стані якомога більше умов збору інформації: місцеві обставини опитування, порядок і формулювання запитань і відповідей на них, а також всі впливи дослідників на респондентів у процесі спілкування.

Для одержання достовірної інформації необхідно, щоб опитуваний:

- а) сприйняв потрібну інформацію;
- б) правильно зрозумів її;
- в) зміг згадати, якщо необхідно, події минулого;
- г) обрав достеменно відповідь на поставлене запитання;
- д) зміг адекватно втілити відповідь у слова. Важливо також, щоб опитуваний не тільки міг, але й хотів щиро відповісти на запитання.

Якість первинної соціологічної інформації значною мірою залежить від вимірювального інструменту — соціологічного питальника (бланк інтерв'ю чи анкети). Критеріями оцінки тут є стійкість і обґрунтованість.

**Стойкість інструменту вимірювання** – ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих же умов.

**Обґрунтованість інструменту вимірювання** — ступінь відповідності відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик і характеристик, які планувалось виміряти.

Обґрунтований інструмент вимірювання повинен бути стабільними.

Перевірка якості вимірювального інструменту є складною, трудомісткою, але необхідною процедурою. Інакше неможливо визначити наукову значущість одержаних за допомогою того чи іншого методу результатів.

Опитування повинно проходити такі основні фази:

а) адаптація (встановлення контакту з респондентом, «зав'язка розмови», створення у респондента мотивації до відповіді на запитання і підготовка його до дослідження);

б) досягнення поставленої мети (збір основної інформації, необхідної для вирішення поставлених завдань);

в) зняття напруження (наприкінці опитування респонденту задають функціонально-психологічні "легкі" запитання, які знімають напруження у нього і дають змогу виявити свої почуття).

Опитування класифікують за різними критеріями. За характером взаємозв'язків соціолога і респондента опитування поділяють на *заочні* (анкетні) та *очні* (інтерв'ю), кожен з яких має свої різновиди. За ступенем формалізації опитування бувають *стандартизовані* і *нестандартизовані* (вільні), за частотою проведення — *одноразові* й *багаторазові*. Існують опитування

суцільні і вибіркові. Специфічними видами даного методу є *опитування експертів, соціометрія*. Розглянемо детальніше основні зі згаданих видів даного методу соціологічних досліджень.

**Анкетні опитування.** Одним з найпоширеніших видів опитування є анкетування. Анкета заповнюється респондентом самостійно. Використовуючи роздаткову, поштову чи надруковану у пресі анкету, дослідник з мінімальною технічною допомогою за короткий час може зібрати первинну інформацію від сотень респондентів. Забезпечуючи повну анонімність, метод анкетування дає змогу ефективніше досліджувати морально-етичні проблеми.

**Анкета** – тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

У зв'язку з тим, що анкету респондент заповнює самостійно, особливо важливе значення мають її структура запитань, мова і стиль їх формулювання, рекомендації щодо заповнення анкети, а також її графічне оформлення. Починається вона зі *вступної частини*, в якій зазначають, хто, з якою метою проводить опитування, вміщують інструкцію щодо заповнення анкети, зосереджують увагу на способі її повернення після заповнення.

Далі вміщують *контактні запитання*. Їх мета — зацікавити респондента, полегшити йому входження у проблему. Ці запитання повинні бути простими за формулюванням, а відповіді на них — достатньо легкими.

Потім йдуть *основні запитання*, які й «постачають» сутнісну інформацію. Їх зміст повністю визначається цілями і завданнями дослідження. Найкраще, якщо кожному окремому завданню відповідає певний блок запитань, а перехід до нового супроводжується поясненнями.

Наприкінці найчастіше вміщують *запитання для з'ясування соціально-демографічних характеристик респондентів* – статі, віку, сімейного стану, місця роботи тощо.

Обсяг анкети має враховувати те, що час на її заповнення не повинен перевищувати 40—50 хвилин.

**Запитання анкети** — висловлювання, розраховане на одержання інформації, що дає змогу операціоналізувати ознаки певного соціального явища.





Рис. . Різновиди запитань анкет.

У *закритих запитаннях* респонденту дають повний перелік варіантів відповідей, пропонуючи обрати один або декілька з них. *Закриті запитання* поділяють у свою чергу на *альтернативні* (коли необхідно вибрати тільки один варіант відповіді) і *неальтернативні* ("питання-меню", які допускають вибір кількох варіантів відповідей). *Відкриті запитання* не пропонують жодних варіантів відповідей, і респондент може висловлюватися на власний розсуд. *Напівзакриті* запитання в переліку запропонованих відповідей мають позиції «інше» або «що ще?».

*Прямі запитання* дають змогу одержати інформацію безпосередньо від респондента («Чи задоволені Ви своєю роботою?»). Коли ж від респондента необхідно одержати його критичну думку про себе, інших людей, негативні явища життя, використовують запитання, сформульовані в *непрямій формі*. Респонденту пропонується уявна ситуація, яка не вимагає самооцінки його якостей та обставин його діяльності.

*Основні запитання* спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища; *неосновні* – на з'ясування основного запитання (запитання-фільтри), перевірку широти, правдивості відповідей респондента (контрольні запитання).

*Запитання про факти поведінки* спрямовані на виявлення вчинків, дій та результатів діяльності людей.

*Запитання про факти свідомості* людей виявляють їх думки, мотиви, оцінки, очікування, плани на майбутнє і т. і.

*Запитання про особистість респондента* утворюють соціально-демографічний блок запитань, що виявляють вік, стать, національність, освіту, професію, сімейний стан та інші статусні характеристики респондентів.

Підвищенню достовірності служить і забезпечення можливості для респондента ухилитися від відповіді або дати невизначену відповідь. З цією метою в анкеті передбачають такі варіанти відповідей, як «мені важко відповісти», «як коли», «буває по-різному» тощо.

У сучасних соціологічних дослідженнях використовують кілька видів анкетування: роздаткове, поштове, надруковане у пресі. Найпоширенішим є *роздаткове анкетування*, за якого респондент одержує анкету безпосередньо з рук соціолога. *Поштове анкетування* полягає в розсиланні анкет та одержанні на них відповідей поштою. Суттєва перевага цього виду полягає у відносно низькій вартості, простоті організації (з підготовкою дослідження, в якому розсилається 2–3 тисячі анкет, легко справляються 2–3 особи). Цей метод дає змогу одночасно провести опитування на великій території, в тому числі у важкодоступних районах. Водночас поштове анкетування має чимало недоліків. Основний з них – неповне повернення анкет (не всі респонденти заповнюють анкети і надсилають їх дослідникам), хоч це великою мірою залежить і від кваліфікованості соціолога (процес повернення анкет за поштового опитування теж керований). Ще один недолік відмінність тих, хто заповнив і надіслав поштову анкету, від тих, хто ухилився від участі в опитуванні, тобто зміщення вибірки. Нерідко надходять відповіді не від тих, кому надсилались анкети. Респондент іноді не сам заповнює анкету, а «перекладає» це на когось з членів сім'ї. Не можна повністю виключити і групове заповнення, використання порад інших осіб.

*Надруковане у пресі опитування* – вид анкетування, коли анкети публікують у газеті чи журналі. Кількість повернутих анкет тут незначна, як правило, не більше кількох відсотків усього цього читацького загалу того чи іншого видання. Але за значного тиражу можна одержати велику кількість заповнених анкет. Слід зазначити, що сумарні статистичні розподіли відповідей важко інтерпретувати. Водночас із загального масиву заповнених анкет майже завжди можна виділити однорідні підмасиви, які належать респондентам конкретних соціально-демографічних груп. Таким чином відкриваються сприятливі можливості для дослідження диференціації думок, пропозицій, властивих різним групам респондентів. Часто учасники опитування супроводжують заповнені анкети листами, в яких дають розгорнуту аргументацію свого ставлення до порушеної проблеми. Подібні самоінтерв'ю значно збагачують первинну інформацію і поглиблюють науковий аналіз.

**Метод інтерв'ю.** У практиці соціологічних опитувань метод інтерв'ю використовують рідше, ніж анкетування. Це зумовлено певними причинами, але передусім недостатнім розвитком мережі постійних спеціально підготовлених інтерв'юерів.

**Соціологічне інтерв'ю** — метод збору соціологічної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних, які цікавлять дослідника. Порівняно з анкетуванням інтерв'ю має свої переваги і недоліки. Головна відмінність між анкетуванням та інтерв'ю полягає у формі контакту дослідника та опитуваного. За анкетування їх спілкування опосередковується текстом, питання, вміщені в анкеті, респондент інтерпретує самостійно, формулюючи відповіді і фіксуючи їх в анкеті.

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, який ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує і спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією.

Для одержання одного й того самого обсягу інформації при використанні методу інтерв'ю дослідник витрачає більше часу і засобів, ніж при анкетуванні. Додаткових витрат вимагають при цьому підбір і навчання інтерв'юерів, контроль за якістю їх роботи. Якість одержаної під час інтерв'ю інформації залежить від характеристик основних компонентів процесу спілкування: питальника, інтерв'юера, респондента, обставин інтерв'ю.

Інтерв'ю найчастіше проводять за місцем роботи чи занять і за місцем проживання. Перший варіант доцільніший при дослідженні виробничих або навчальних колективів, коли предмет дослідження пов'язаний з їх діяльністю. Інтерв'ю за місцем проживання ефективніше, якщо предмет опитування стосується таких проблем, про які зручніше вести мову в неофіційній обстановці (проблеми політики, відпочинку, побуту).

За технікою проведення розрізняють вільне, формалізоване (стандартизоване) і напівстандартизоване інтерв'ю. *Вільне інтерв'ю* — тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань. Такі інтерв'ю доречні на стадії розвідки, уточнення проблеми дослідження.

*Формалізоване, або стандартизоване, інтерв'ю* — спілкування інтерв'юера і респондента регламентовано детально розробленим питальником та інструкцією інтерв'юера. Останній зобов'язаний точно дотримуватись сформульованих запитань та їх послідовності. У стандартизованому інтерв'ю, як правило, переважають закриті запитання. *Напівстандартизоване інтерв'ю* поєднує в собі особливості двох попередніх.

Поділяються інтерв'ю і за процедурою проведення. *Панельне інтерв'ю* — багаторазове інтерв'ю одних і тих самих респондентів з одних і тих самих питань через певні проміжки часу. *Групове інтерв'ю* — запланована бесіда, у процесі якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі. *Клінічне*

*інтерв'ю* — довготривала, глибока бесіда, мета якої одержати інформацію про внутрішні спонуки, мотиви, схильності респондентів. *Фокусоване інтерв'ю* — короткочасна бесіда, мета якої в отриманні інформації про конкретну проблему, процес чи явище, про реакції суб'єкта на задану дію.

За типом респондентів інтерв'ю бувають: а) з *відповідальною особою*; б) з *експертом*; в) з *рядовим респондентом*.

В останні роки інтенсивніше використовують *телефонне інтерв'ю*, яке дає змогу оперативно зібрати інформацію про певний процес. Воно може бути тільки короткотривалим і тільки щодо осіб, які мають телефон; воно не може бути репрезентативним.

Головною фігурою інтерв'ю, його найактивнішим суб'єктом завжди є інтерв'юер. Достовірність і надійність одержаної інформації багато в чому залежать від його особистості. Він повинен бути ерудованим, товариським, спостережливим, дисциплінованим, морально і фізично витривалим, добре знати тему і техніку ведення інтерв'ю.

Основні особливості інтерв'ю як методу одержання первинної соціологічної інформації: 1) допомагає одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів; 2) дає змогу вести спостереження за психологічними реакціями респондентів; 3) особистий контакт соціолога і респондента забезпечує серйозніше ставлення респондента до опитування.

Специфічні труднощі при організації і проведенні інтерв'ю: 1) пошук психологічного контакту з кожним респондентом; 2) значні матеріальні й часові затрати; 3) трудомісткість підготовки інтерв'юерів; 4) вирішення проблеми анонімності.

Особливості інтерв'ю зумовили його широке використання в проблемних, розвідуваних дослідженнях, при вивченні громадської думки, телефонних, контрольних, вибіркового та експертних опитуваннях

## **2. Аналіз документів: поняття, види, особливості застосування**

Аналіз документів є досить поширеним у практиці проведення соціологічних досліджень, оскільки у документах накопичена значна інформація щодо матеріального і духовного життя суспільства. Вони віддзеркалюють процеси та явища, що відбуваються як у суспільстві загалом, так і в окремих прошарках, характеризують діяльність окремих індивідів і великих спільнот.

**Документ** — це засіб закріплення встановленим способом за допомогою спеціального носія інформації про факти, явища, процеси об'єктивної реальності та розумової діяльності людини.

Соціологи у своїх дослідженнях використовують різноманітні документи — державні та урядові акти, статистичні збірники і матеріали переписів, відомчу

документацію, художні твори і наукові публікації, пресу, листи населення тощо. Їх аналіз допомагає дослідникові:

- сформулювати проблему, об'єкт, предмет, цілі, завдання і гіпотези дослідження;
- порівняти отримані під час дослідження емпіричні дані з показниками інших соціологічних досліджень;
- отримати інформацію для вирішення досліджуваної проблеми або поглибити її аналіз;
- скласти характеристику соціальних процесів, які відбуваються на соціальному, груповому, індивідуальному рівнях, виявити тенденції та розробити прогнози щодо їх подальшого розвитку;
- здобути інформацію про діяльність головних соціальних інститутів суспільства – сім'ї, освіти, засобів масової інформації тощо;
- вивчити громадську думку і соціальне самопочуття населення загалом, та окремих його прошарків.

Існує кілька підстав для класифікації документів: засіб фіксації, авторство, ступінь персоніфікації, виконання певної функції, зміст, ступінь наближення до інформації тощо.

#### Класифікація видів документів

| Основа класифікації документів     | Види документів                                       | Складаються з матеріалів  |
|------------------------------------|---|---|
| 1                                  | 2   | 3   |
| Засіб фіксації                     | Письмові<br>Іконографічні<br>Фонетичні<br>Комп'ютерні | Друкована та рукописна продукція<br>Фото-,відео-, кінодокументи, картини<br>Магнітофонні записи, платівки<br>Диски для ЕОМ, лазерні диски |
| Авторство                          | Офіційні<br>Неофіційні                                | Закони, укази<br>Листи, щоденники   |
| Ступінь персоніфікації             | Особові<br>Безособові                                 | Автобіографії, характеристики,<br>Анкети, звіти, архіви, справи   |
| 1                                  | 2   | 3   |
| Функціональні особливості          | Інформативні<br>Регулятивні                           | Документообіг, статистичні звіти,<br>протоколи, збірники ЦСУ<br>Накази, постанови, телефонограми  |
| Зміст                              | Історичні<br>Правові<br>Економічні                    | Описи подій<br>Оцінка подій<br>Фіксація станів  |
| Ступінь наближеності до інформації | Первинні<br>Вторинні                                  | Стенограми, протоколи<br>Довідки, узагальнення, відгуки   |

Документальні джерела містять унікальну і різноманітну інформацію про соціальні явища та процеси. Тому дуже важливо знайти адекватні методи, які б

дали змогу отримати цю інформацію з достатньою надійністю, якісно інтерпретувати зміст документів відповідно до мети і завдань дослідження.

Методи аналізу документальних джерел поділяють на *неформалізовані (традиційні)*, які належать до якісних методів, та *формалізовані*, які належать до якісно-кількісних методів аналізу документів.

**Неформалізований (традиційний) метод аналізу документів** застосовується для тлумачення документів (найчастіше унікальних, кількість яких незначна), з'ясування основних думок та ідей конкретного тексту через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування певних висновків. Типовим прикладом неформалізованого (традиційного) аналізу документів є вивчення наукових публікацій та звітів щодо певної проблеми.

Під час його впровадження дослідник за допомогою аналітичних операцій повинен з'ясувати:

- 1). Що являє собою документ, який його історичний, соціально-політичний контекст?
- 2). Які чинники сприяли його появі?
- 3). Хто його автор і з якою метою він створив документ ( за текстом завжди стоять конкретні люди зі своїми інтересами, потребами, що завжди знаходить відображення у змісті документа)?
- 4). Наскільки надійний документ?
- 5). Яка достовірність зафіксованих у ньому даних, правдивість висвітлення фактів, змісту події, явища, процесу тощо?
- 6). Яка суспільна дія, громадський резонанс документа?
- 7). Яку оцінку можна дати логічним, мовним і стильовим особливостям документа?

Застосування неформалізованого (традиційного) методу аналізу документів передбачає висунення певних гіпотез, вивчення сутності досліджуваного матеріалу. Велике значення при цьому відіграють як об'єктивні чинники (володіння навичками архіво- і джерелознавства, ознайомлення з досвідом і традиціями застосування цього методу в історичній, психологічній, юридичній науках, обізнаність щодо системи зберігання документів, правил користування архівними фондами тощо), так і суб'єктивні (інтуїція дослідника, критичне ставлення до документа, вміння логічно аналізувати текст і умови його появи, узагальнювати і складати висновки).

Цей метод аналізу документів має й певні недоліки, які передусім пов'язані з потенційною можливістю появи суб'єктивних зміщень у сприйнятті та інтерпретації тексту, що виникають через різноманітні причини – психологічні особливості дослідника, його вікові, статеві та національні ознаки, стан його фізичного та психічного здоров'я тощо. Суттєвими є і кількісні обмеження цього методу, оскільки його застосування можливе лише за аналізу незначного числа документів. Тому в соціології поряд з неформалізованим (традиційним) методом

аналізу документів широко використовують *формалізований метод* аналізу документів.

**Формалізований метод аналізу документів, або контент-аналіз** – це метод якісно-кількісного аналізу масиву документів, сутність його полягає в алгоритмізованому виокремленні в тексті певних елементів змісту згідно з метою та завданнями дослідження, класифікації виокремлених елементів відповідно з концептуальною схемою, наступним їх підрахунком і кількісним представленням результатів. Завдяки цьому вдається уникнути суб'єктивізму у вивченні соціальної реальності, а по-друге, аналізувати, систематизувати і узагальнювати значні масиви документів.

Контент-аналіз ґрунтується на одноманітних стандартизованих правилах пошуку, обліку, обробки та обчислення кількісних показників, характерних для досліджуваного тексту. Його використання передбачає розгляд змісту тексту як сукупності повідомлень, подій, оцінок, міжособистісних стосунків, соціальних проблем, об'єднаних за допомогою єдиної концепції у певну цілісність. Хоча формально контент-аналіз і спрямований на вивчення тексту, головною його метою є дослідження віддзеркаленої в ньому соціальної реальності.

Потенційними об'єктами контент-аналізу можуть бути різноманітні документальні джерела, які містять текст: книги, періодичні видання, промови, урядові постанови, матеріали нарад, програми, листи тощо. Сутність цього методу полягає у пошуку і використанні для подальшого обчислення такі ознаки документа, які б відтворювали суттєві характеристики змісту і були пов'язані з предметом, метою і завданнями дослідження.

Застосування контент-аналізу потребує, поряд з традиційними процедурами для всіх методів дослідження (розробка програми дослідження: визначення проблеми, об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження, формування гіпотез; формування вибіркової сукупності; вибір типу вибірки; проведення необхідних розрахунків тощо) використання спеціальних прийомів, техніки.

Методика контент-аналізу передбачає насамперед визначення категорій аналізу, які повинні бути адекватно відображеними у змісті досліджуваного документа.

**Категорія аналізу** – загальніші, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням. Вони повинні: визначати теоретичні поняття дослідження, мати відповідні ознаки (сміслові одиниці) у тексті, можливості для однорідної реєстрації прикмет.

Після визначення категорії аналізу, їх інтерпретації, побудови теоретичної схеми дослідження, настає процедура “накладання” згаданої схеми на конкретний текст. Тобто відбувається пошук для всіх категорій аналізу адекватних висловів у мові досліджуваних документів, що досліджуються. Такі вислови є одиницями аналізу (смісловими одиницями). Ними виступають:

- окремі слова, словосполучення, терміни. Наприклад, економічні поняття: ринок, зайнятість, приватизація, управління тощо; політичні: демократія, референдум,

вибори, влада тощо; моральні, правові поняття: закон, соціальні відхилення, норми, цінності тощо, соціальні: соціальний захист, соціальне самопочуття, бідність тощо;

- *теми, повідомлення*, висловлені у смислових образах, статтях, частинах тексту, які забезпечують повнішу характеристику змісту документа, ніж попередні одиниці аналізу. Так, теми, в яких розглядаються міжнародне становища України, перехід до ринкових відносин, боротьба зі злочинністю, спосіб життя та здоров'я нації, її окремих спільнот, освіта, спорт, сімейні стосунки тощо, надають багатий матеріал для аналізу і подальших висновків відносно реальної соціальної ситуації, що склалася в Україні та окремих її регіонах;
- *прізвища* історичних діячів, політиків, видатних вчених і діячів мистецтва, представників різноманітних соціальних спільнот, що є певним узагальненим типом діяча, якому притаманні певні соціальні риси. Їх аналіз дає досліднику важливу інформацію про досліджувану історичну епоху, домінування конкретних політичних, соціально-економічних ідей, впливу певних діячів на формування громадської думки тощо. До цієї групи можна також віднести згадування організацій, закладів, інших соціальних інститутів;
- *судження, закінчена думка, логічний ланцюг*. Це найбільш складні одиниці аналізу, оскільки мають великий ступінь конструктивності. Їх структура є більш диференційованою ніж в інших одиницях аналізу, і містить кілька елементів.

У більшості контент-аналітичних досліджень застосовують кілька одиниць аналізу. Визначивши одиницю аналізу, необхідно обрати й одиницю підрахунку. Найчастіше в соціологічних дослідженнях використовують такі загальні одиниці підрахунку:

1. *Система підрахунку "час – простір"*. У даному разі за одиницю підрахунку беруть кількість зображень (знаків, квадратних сантиметрів площі та ін.). Для аналізу інформації радіо, телебачення, за одиницю підрахунку беруть тривалість, висвітлювання подій.
2. *Наявність ознак у тексті*. За такої системи підрахунку визначають наявність ознак (видів) певної характеристики змісту в кожній частині, на які поділений текст.
3. *Частота появи одиниць підрахунку*.

Проведення контент-аналізу потребує попередньої підготовки дослідницьких документів. Обов'язковими серед них є: класифікатор контент-аналізу, кодувальна картка, бланк контент-аналізу та інструкція кодувальнику, каталог (список) проаналізованих документів.

*Класифікатор контент-аналізу* – загальна таблиця, яка містить список категорій і підкатегорій, присвоєні їм коди та одиниці аналізу. Можна провести аналогію між класифікатором та анкетною, де категорії аналізу виступають у ролі запитань, а одиниці аналізу – у ролі відповідей на них.



*Кодувальна картка* – документ, який містить спеціальні таблиці для реєстрації одиниць аналізу.

*Бланк контент-аналізу* – методичний документ, в якому зафіксовані результати збору документальної інформації у змістовій або закодованій формі.

*Інструкція кодувальника* – документ, який містить загальну характеристику документів, використаних як джерело інформації, принципи їх відбору для аналізу, опис одиниць аналізу і рахунку. Її складають правила кодування, обґрунтування можливих труднощів, інколи - термінологічний словник категорій аналізу.

### **3. Соціологічне спостереження як метод збору первинної соціологічної інформації**

**Соціологічне спостереження** – метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності. Для соціологічного спостереження характерними є систематичність, планомірність, цілеспрямованість. Найважливішою його перевагою перед іншими соціологічними методами є його синхронність з досліджуваним явищем, процесом. Це дає змогу безпосередньо вивчати поведінку людей за конкретних умов у реальному часовому просторі (“саме те”, “саме тут”, “саме зараз”). За допомогою соціологічного спостереження вивчають діяльність окремих людей, статичні і динамічні процеси, що відбуваються у соціальній групі, спільноті.

Метод спостереження ефективно застосовують у дослідженнях поведінки окремих індивідів, соціальних груп, спільнот у різноманітних сферах – на виробництві ( реакція трудового колективу на умови, організацію праці, ставлення до існуючої системи оплати праці, відносини робітників з керівництвом, конфліктні ситуації тощо), навчанні (поведінка учнів, студентів на заняттях, їх підготовленість до занять, інтерес до матеріалу, що викладається, стосунки між ними і викладачем, згуртованість учнівської, студентської групи тощо), громадському житті (участь населення у різних формах суспільно-політичної діяльності – зборах, мітингах, демонстраціях, страйках тощо), дозвіллі (зміст і структура вільного часу, реальні та бажані види дозвілля, інтереси, потреби та інфраструктура вільного часу тощо).

Загалом соціологічне дослідження, в якому застосовують спостереження, планують і проводять у такій самій послідовності як й інші дослідження, включаючи етапи, процедури щодо програмного забезпечення і розробки інструментарію. Конкретні зміст і спрямованість кожного етапу підготовки та проведення дослідження залежать від особливостей досліджуваної проблеми та самого методу спостереження. Плануючи використання цього методу звертають

увагу на його сутнісні характеристики, які одночасно є його перевагами, оскільки спостереження:

1. Наводить характеристику об'єкта спостереження – кількість осіб, що беруть участь у досліджуваній ситуації, соціально-демографічна структура групи, особливості стосунків, розподіл у ній тощо.
2. Описує місце проведення спостереження, типову поведінку членів групи, а також відхилення у неї.
3. Встановлює мету діяльності групи, а також співвідношення загальної мети з цілями учасників групи.
4. Описує соціально-психологічний клімат у групі, соціальну поведінку, мотиви і стимули діяльності її учасників.
5. Встановлює частоту і тривалість елементів досліджуваної ситуації, їх повторюваність, унікальність, типовість і на цій підставі складає висновки щодо випадковості чи закономірності соціальної ситуації, яка підлягає дослідженню.

Водночас спостереженню властиві певні об'єктивні і суб'єктивні недоліки. До *об'єктивних недоліків* спостереження належать обмеженість, локальність висновків відносно досліджуваної соціальної ситуації, що ускладнює узагальнення отриманих даних, поширення їх на великі масиви. Нерідко буває складно, а то й неможливо повторно зареєструвати один й той самий соціальний об'єкт, оскільки на нього весь час впливають різноманітні соціальні чинники, які змінюють його, додають йому інших ознак. Група *суб'єктивних недоліків* зумовлена тісним зв'язком спостерігача з об'єктами спостереження, оскільки він спостерігає факти, події, явища і процеси, притаманні суспільству, до якого належить сам. Крім того, спостерігач має певний світогляд, соціальний статус, інтереси, що накладає відбиток на сприйняття, розуміння, оцінку спостережуваних явищ, процесів дійсності і відповідно на його висновки щодо побаченого. Певну роль відіграє емоційність, попередні установки спостерігача щодо досліджуваної ситуації. Зниження об'єктивності інформації можливе, якщо об'єкти дослідження, знаючи, що за ними ведеться спостереження, істотно змінюють характер своїх дій поводитися за незвичним, штучним сценарієм. На результати спостереження впливають і настрої, здоров'я спостерігача, інші ситуативні чинники, які дуже важко передбачити і врахувати.

Види спостереження класифікують, спираючись на різні підстави:

**За ступенем формалізації** виділяють структуроване і неструктуроване спостереження. *Структуроване спостереження* застосовується тоді, коли дослідник має достатньо інформації щодо об'єкта дослідження і може заздалегідь виокремити всі значимі елементи досліджуваної ситуації, розробити чіткий план, спеціальні документи для реєстрації фактів, подій, явищ, процесів, надати чіткі інструкції спостерігачам. *Неструктуроване спостереження* не передбачає чіткого плану дій спостерігача, а лише визначення загальних рис ситуації. Найчастіше його застосовують у пошукових та розвідувальних дослідженнях.

**За місцем проведення** виділяють польове та лабораторне спостереження.

*Польове спостереження* застосовують у реальній життєвій ситуації, використовуючи робоче приміщення або приміщення для зборів, аудиторію тощо. *Лабораторне спостереження* передбачає, що умови його проведення визначає і створює дослідник. Часто його проводять з використанням допоміжних технічних засобів: магнітофонів, відеомагнітофонів, кінокамер тощо.

**За ступенем участі спостерігача** в досліджуваній ситуації розрізняють *невключене і включене* спостереження. За *невключеного спостереження* дослідник перебуває поза процесом чи явищем, які вивчає, будучи стосовно них зовнішнім спостерігачем. Таким є спостереження за масовими процесами (зборами, демонстраціями, мітингами), коли спостерігач перебуває на достатній відстані від об'єкта спостереження, щоб зафіксувати весь перебіг процесу, а також спостереження, мета якого – описати ситуацію в певній соціальній групі, наприклад соціально-психологічну атмосферу у студентській групі. За *включеного спостереження* дослідник певною мірою є учасником досліджуваного процесу. Ступінь такої включеності може мати досить широкий діапазон: від пасивного спостереження, яке близьке до неключеного, до активного, коли дослідник настільки зливається з групою дослідження, що там починають вважати його “своїм” і відповідно до нього ставляться. Існують різні типи включеного спостереження. Один з найпоширеніших – коли спостерігач і його дослідницька мета невідомі тим, за ким він спостерігає. На виробництві він може виступати в ролі практиканта чи стажера, а, спостерігаючи за лекціями, зборами, дискусіями, – в ролі звичайного учасника. В інших випадках дослідник, не приховуючи своєї ролі, за згодою колективу спостерігає його життя протягом певного часу, маючи можливість спілкуватися з його членами, брати участь в обговоренні різноманітних проблем. Незважаючи на форму, включене спостереження завжди мусить бути морально обґрунтованим. Не можна спостерігати за фактами, подіями, явищами, які люди спеціально приховують від сторонніх. Необхідно також уникнути оприлюднення здобутої у спостереженні інформації.

**За регулярністю** виділяють систематизовані й несистематизовані спостереження. *Систематизовані* проводять регулярно протягом певного періоду. Вони можуть бути тривалими, безперервними або циклічними, відбуватися у встановлені терміни, наприклад два рази на тиждень – у понеділок і середу. *Несистематизовані* спостереження проводять стосовно соціальної ситуації, дослідження якої не планувалося.

**За метою, характером об'єкта** спостереження поділяють на монографічні і пошукові. *Монографічні* спостереження охоплюють велику кількість різноманітних взаємопов'язаних соціальних явищ. *Пошукові спостереження* використовують з метою пошуку певних фактів, необхідних для вирішення поставлених цілей і завдань дослідження. Цікавою формою спостереження є *самоспостереження*, яке здійснює сам об'єкт дослідження, здатний до контролю за своїми емоціями, психомоторними діями, соціальною поведінкою

тощо. Воно є цінним методом, оскільки дає змогу заглянути у приховану сферу досліджуваного соціального процесу.

#### 4. Соціологічний експеримент: поняття, види етапи проведення

Експеримент (від лат. *experimental* – проба, досвід) – загальнонауковий метод отримання нових знань в умовах, що контролюються і управляються. Соціологічний експеримент спирається на певну гіпотетичну модель досліджуваного явища, яка описується системою перемінних. Останні поділяють на незалежні перемінні – ті, що вводить й контролює експериментатор й залежні, які змінюються під впливом незалежних перемінних. Соціологічний експеримент й полягає в тому, щоб перевірити, наскільки співпадає цей вплив та й його наслідки з гіпотезою дослідника.

**Соціологічний експеримент** – це спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни діяльності та поведінки соціального об'єкта (індивід, група, спільнота) під дією певних факторів, у спеціально створених умовах, що суворо контролюються експериментатором.

Особливостями соціологічного експерименту є наступне: він завжди передбачає певне втручання експериментатора у перебіг здійснюваного ним експерименту; надає конкретну відповідь на питання, що цікавлять дослідника, особливо щодо причинно-наслідкових зв'язків досліджуваного явища, процесу тощо; дає можливість перевірити дослідницькі гіпотези; має чітко виражений прикладний аспект, оскільки дає цінну інформацію для прийняття управлінських рішень різного рівня.

Розрізняють наступні види соціологічних експериментів:

**За способом проведення** – натурний і уявний. У *натурному експерименті* незалежна перемінна є природною й проявляється поза дії експериментатора. Використання його у соціології обмежено природою соціальних об'єктів, якими є люди, тому втручання експериментатора повинно бути мінімальним. Більшість соціологічних натурних експериментів проводяться у малих групах. *Уявний експеримент*, в якому реальна дослідна ситуація створюється за допомогою уявної моделі, є більш поширеним. Він присутній у кожному соціологічному дослідженні, де застосовуються методи статистичного аналізу. Важливе місце він займає при моделюванні соціальних процесів на комп'ютері. Уявний експеримент дозволяє більш точно визначити стратегію натурного експерименту.

За специфікою поставленого завдання – **науково-дослідні та прикладні**. В ході *науково-дослідного експерименту* перевіряється гіпотеза, яка містить нові дані наукового характеру, а в ході *практичного* – отримується інформація з метою розробки практичних рекомендацій або корекції управлінських рішень в тій чи іншій галузі.

За характером експериментальної ситуації – польові і лабораторні.

У першому випадку експериментальна група перебуває у природних умовах свого звичного функціонування, у другому експериментальна група сформована штучно;

**За раціональною послідовністю доведення дослідницьких гіпотез** – лінійні і паралельні. За *лінійного експерименту* аналізу піддається одна і та ж група, яка одночасно виступає як контрольна (досліджується її первинний стан, фіксуються всі характеристики об'єкта) і як експериментальна (досліджується ті ж характеристики після зміни умов функціонування). *Паралельний експеримент* передбачає створення двох груп, які є ідентичними за всіма характеристиками. В ході цього експерименту одна група – експериментальна – є об'єктом впливу (змінюються умови функціонування або певні характеристики), інша - контрольна – функціонує в умовах, що протягом експерименту лишаються незмінними. Доказ гіпотез при такому експерименті опирається на порівняння стану цих груп, у ході якого зрівнюються їх характеристики і робиться висновок про причини, напрямок і величину змін, які мали місце у ході експерименту.

Підготовка та проведення експерименту передбачає проведення декількох послідовних, логічно взаємопов'язаних етапів: 1) визначення проблемної ситуації, яку передбачено дослідити за допомогою соціологічного експерименту; 2) визначення мети, об'єкту і предмету експерименту; 3) визначення завдань і формулювання дослідницьких гіпотез; 4) вибір індикаторів та способу контролю протікання експерименту; 4) визначення об'єкта (групи) для експерименту; 5) фіксація всіх досліджуваних характеристик об'єкта 6) визначення умов експерименту та створення експериментальної ситуації; 7) проведення замірів стану об'єкта за його контрольними характеристиками у відповідності з запланованим видом експерименту; 8) аналіз отриманих результатів, визначення напряму, величини та усталеності зміни характеристик, які підлягали дослідженню.

Найбільш відомим у соціології експериментом є так званий Хоторнський експеримент, який проводився у 20-30 рр. минулого століття професором індустриальної соціології Е. Мейо на підприємствах електротехнічної компанії “Вестерн електрик”. Цей експеримент охопив близько 20 тис. працівників і показав, що: 1) не існує механічної залежності між однією перемінною в умовах праці (освітлення, режим праці, система оплати тощо) і продуктивністю праці; 2) на зростання продуктивності праці суттєво впливають такі фактори як “групова атмосфера”, міжособистісне спілкування, суб'єктивне ставлення працівників до праці, ідентифікація інтересів працівників з інтересами компанії, наявність відносин поваги, симпатії між найманими працівниками та керівниками компанії; 3) існують приховані (латентні) чинники (неформальні норми, правила і вимоги працівників), що дуже впливають на продуктивність праці. Концептуальне осмислення проведеного експерименту дозволило Е.Мейо дійти висновку, що вирішальне значення для підвищення

продуктивності праці й формування стосунків у трудових структурах мали не тільки матеріальні, як то вважалося до проведення експерименту, а соціальні та психологічні чинники.

### **Питання для самоперевірки**

1. Визначте, у чому, на Вашу думку, полягає специфіка опитування як методу збору первинної соціологічної інформації?
2. Назвіть умови одержання достовірної інформації від респондента в ході проведення опитування та основні фази його проведення.
3. Назвіть та охарактеризуйте види соціологічного опитування.
4. З'ясуйте, в чому полягають переваги й недоліки роздаткового, поштового, друкованого в пресі анкетування?
5. Охарактеризуйте переваги і недоліки соціологічного інтерв'ю.
6. Які, на Вашу думку, питання можна вирішити за допомогою аналізу документів?
7. Назвіть види документів, дайте їм загальну характеристику та принципи, за яких відбувається їх дослідження.
8. Що таке традиційний аналіз документів, коли його використання є доцільним?
9. Що таке контент-аналіз, в яких випадках його застосовують?
10. Назвіть переваги і недоліки застосування соціологічного спостереження?
11. Назвіть види соціологічного спостереження, дайте їм загальну характеристику, покажіть відмінності та специфіку застосування.
12. Розкрийте сутність та особливості використання в соціології експерименту